

Joanna Kulwicka-Kamińska

O CZYM INFORMUJĄ GLOSY W TATARSKIEJ LITERATURZE PRZEKŁADOWEJ? (NA PRZYKŁADZIE TEFSIRU Z OLITY)

Rękopisy Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) charakteryzują się wieloma cechami właściwymi zabytkom doby staropolskiej, w tym literaturze biblijno-psalterzowej. Jedną z cech łączących obie grupy tekstów są glosy, świadczące o wielowarstwowej strukturze rękopisów. Można stwierdzić ich obecność w różnych typach tatarskiego piśmiennictwa: w tefsirach, kitabach, chamaifach etc. Przedmiotem refleksji badawczej są glosy obecne w jednej z najstarszych kopii tatarskiego tefsiru (interlinearnego przekładu Koranu na polszczyznę północnokresową) – tzw. tefsirze z Olity (dalej: TAL), datowanym na rok 1723¹.

Zabytek znajduje się w zbiorach prywatnych na Litwie. Jest czytelny. Można w nim zauważyć przynajmniej dwa różne charaktery pisma. Pisany jest czarnym oraz czerwono-brązowym atramentem, miejscami poprawianym na czarny (zwłaszcza w tekście podwierszowego tłumaczenia). Na stronie znajduje się średnio po 8 wierszy tekstu arabskiego z jego interlinearnym przekładem. W tekście arabskim pisanym *in continuo* występują zapisane czerwonym atramentem kropki, wskazujące granice ajatów. Ponadto w zabytku są obecne liczne, zróżnicowane chronologicznie glosy, pisane alfabetem arabskim i łacinką. W rękopisie dominują języki: arabski (Koran) oraz polski z elementami języka białoruskiego (podwierszowy przekład). Zabytek liczy 485 kart + I. Ma format 33 x 18,5 cm. Papier, na którym jest zapisany, cechuje: pożółkły kolor i liczne ślady użytkowania – m.in. wydarcie w górnej wewnętrznej części, poplamienie etc. Jest oprawiony w skórę koloru ciemnobrązowego, z tłoczonym ornamentem geometrycznym. Okładka zawiera zamykającą klapkę. Oprawa jest zniszczona w części grzbietowej, ponadto ma oderwaną przednią okładkę.

1 Za najstarsze uznaje się dziś Koran z 1682 r., w którym obecne są glosy zawierające polski przekład oraz kopię tefsiru z 1686 r., przechowywaną w zbiorach Centralnej Biblioteki Naukowej Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku.

Tefsir jako przekład tekstu koranicznego, a zarazem – zgodnie z etymologią ar. wyrazu *tafsir* i tradycją muzułmańską – jego ‘komentarz, objaśnienie, interpretacja’, charakteryzuje się z jednej strony filologiczną wiernością wobec tekstu źródłowego, z drugiej zaś strony owa wierność implikuje transformację oryginału. Stąd zarówno arabski oryginał, jak też towarzyszący mu przekład są opatrzone licznymi dopiskami o różnych funkcjach.

Czesław Łapicz, biorąc pod uwagę ich tematykę, wyróżnia dwa typy glos: 1. zewnętrztekstowe i 2. wewnętrztekstowe.

Dopiski zewnętrztekstowe, które nie mają bezpośredniego związku z zawartością Koranu i nie występują w oryginalnym Koranie arabskim, pełnią funkcje: porządkującą rękopisy od strony technicznej i uzupełniającą. Badacz wyróżnia zatem – zapiski porządkujące, do których zalicza: numerację części Koranu, zwanych džuz (z ar. *ğuz* ‘część, udział’; ‘część składowa, składnik’), sur i ajatów, spis treści, foliację, datowanie kopii etc.; zapiski uzupełniające, które stanowią: modlitwy, instrukcje modlitewne, spisy proroków oraz osób, za które trzeba się modlić, kalendaria w postaci tablic i inne; zapiski kronikarsko-rodzinne, autorskie, donacyjne oraz właścicielskie (2008: 71-72). Glosy zewnętrztekstowe były sporządzane w językach arabskim, polskim, a także białoruskim oraz rosyjskim, natomiast zapisywane alfabetem arabskim, łacinką bądź grażdanką. Najczęściej umieszczano je poza tekstem tłumaczenia.

Dopiski wewnętrztekstowe to według Cz. Łapicza te, które dotyczą bezpośrednio lub tylko pośrednio tekstu i treści koranicznych. Ich umiejscowienie może być różne: na marginesach kart bądź w tekście przekładu. Badacz wyszczególnia wśród nich glosy: interpretacyjne (parafrazy nazw i treści koranicznych), objaśniające (charakter egzegetyczny, dookreślający kontekst, oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej, w tym na oryginalnych, islamskich tefsirach), nawiązujące oraz korygujące (por. Łapicz 2008: 73-74).

Inny podział glos, związany z zabytkiem rękopiśmiennym jako przekładem, proponuje Mariusz Leńczuk (2015: 86-87). Wyróżnia: tłumaczenia (glosy) dokładne pod względem semantycznym i gramatycznym (oddają wyraz oryginału jednym, dosłownym wyrazem), tłumaczenia (glosy) rozbudowane, opisowe (ciągi synonimów – bez zapowiedzi lub z zapowiednikami typu *albo, abo*; peryfrazy; definicje – z zapowiednikami *to jest, czuż...*) oraz metaglosy (tzw. glosy do glos, np. objaśnienia w języku polskim do glos w języku arabskim).

Jego typologia dotyczyłaby zatem glos, które Cz. Łapicz klasyfikuje jako wewnętrztekstowe (związane bezpośrednio lub pośrednio z tekstem głównym) i odnosiłaby się zarówno do warsztatu tłumacza, jak też do czynności okołoprzekładowych, będących dziełem kopistów.

Są to glosy najtrudniejsze do identyfikacji i opisu. Ich charakterystyka wymaga bowiem odpowiedzi na pytania o ich strukturę, funkcję, ewoluowanie w czasie, związek z tekstem głównym (por. Leńczuk). W celu precyzyjnego stwierdzenia, czy są to glosy, a jeśli tak – to kto jest ich autorem, należałoby porównać co najmniej kilka rękopiśmiennych kopii zabytku oraz odnieść je do arabskiego oryginału.

Przedmiotem analizy jest zabytek z roku 1723, w którym są obecne glosy o różnej typologii i funkcjach.

Do glos zewnątrztekstowych porządkujących można zaliczyć: paginację – w górnym lewym rogu jest obecna numeracja arabska, jednakże jej zapis został częściowo zdefektowany; podział na trzydzieści części, ułatwiający zapamiętywanie i recytację Koranu, o czym czytelnik dowiaduje się m.in. z glos marginesowych, sporządzonych zarówno w języku arabskim (podanie arabskich liczb wskazujących kolejne dżuzy), jak też w języku polskim, np. „30.ta Sufra” (s. 483a – prawy margines) oraz podział na sury – większość z nich jest poprzedzona tytułem i informacją o ilości ajatów, tworzących daną surę, np. „rōzżal darū nebesķegō stō i dważesca ajeťōw”² (sura V). Należy przy tym dodać, że są one umiejscowione w ostatnim wersie poprzedniej sury, co jest zgodne z notacją w rękopiśmiennych arabskich tekstach koranicznych. Sury pierwszą i drugą poprzedza zapowiedź umieszczona w ramce: „rōzżal ō xwale kşengi şedm ajeťōw” (sura I); „rōzżal ō krōwe dweşce ōşmizşesōnt şesć ajeťōw” (sura II). Ponadto sury wyodrębniono graficznie – przez wydzielenie miejsca na tzw. basmalę, tj. wyrażenie „w imię Boga miłosiernego, litościwego” (z ar. bi-ismi Allāhi’ ar-Rahmāni ar-Rahīm). Funkcję porządkującą pełnią także reklamanty.

Zabytek zawiera datowanie bezpośrednio kopii – por. w języku arabskim: „prawdą jest to, co rzekł Potężny Bóg i prawdą jest to, co rzekł jego Posłaniec, Szlachetny Prorok i to, co rzekł Bóg nasz i nasz Pan od świadków i w niego wierzących, dzięki Bogu Panu Światów, syn Mustafy syna Ismaila Jabłońskiego, drogi szlachetny Koran słowa Potężnego, dnia jedenastego szóstego miesiąca [kalendarza muzułmańskiego]” (odczyt: Magdalena Lewicka) i w języku polskim: „1723 roku pisany ten Święty Tefsir przez syna Mustafy Jzmaela Jabłonskiego” (s. 483a) oraz w języku arabskim: „prawdą jest to, co rzekł Potężny Bóg i prawdą jest to, co rzekł jego Posłaniec, Szlachetny Prorok i my trzymamy się tego, to, co rzekł Bóg nasz i nasz Stwórca, ten, który nam błogosławi, nasz Pan, co zostało przez świadków potwierdzone, potwierdzone, przyjęte i otoczone czcią, a w niego wierzący bardziej chwalą Pana, dzięki Bogu Panu Światów, syn Mustafy Ismaila Jabłońskiego, drogi szlachetny Koranu, [dwa słowa

2 Przyjęty system transliteracyjny jest zgodny z ustaleniami Zespołu, realizującego międzynarodowy projekt „TEFSIR” w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81.

nieczytelne], słowa Potężnego Boga, dnia jedenastego szóstego miesiąca” (odczyt: M. Lewicka) i dalej w języku polskim: „Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Dopisany ten Sty Tiefsyr, a Poprawiony przez Jbrahima Januszewskiego Jmama Winksznupskiego 1836. Roku. Dnia 12-24 Sierpnia czyli augusta w Winksznupiach” (s. 485b) oraz „temu Lat 113 od napisania poprawiony” (s. 485b). Jego kopistą jest syn Mustafy Jzmaela Jabłońskiego, którego imię i nazwisko zapisano w kolofonie (s. 483a). Materiał tekstowy dopisywał, uzupełniał i poprawiał kolejny, wskazany w kolofonie, kopista Jbrahim Januszewski (s. 485b).

Historię losów danego zabytku można zatem odtworzyć na podstawie informacji zawartych w kolofonie, umieszczanym przeważnie na końcu tekstu i sygnalizującym tym samym zakończenie czynności kopiowania.

Od zagadnienia czasu powstania tekstu i jego autorstwa należy więc odróżnić datowanie i autorstwo kopii rękopisu, bardzo często bowiem kopiści informowali o dacie sporządzenia kopii (zazwyczaj podawali rok, a niekiedy także miesiąc i dzień, zarówno według kalendarza muzułmańskiego, jak i chrześcijańskiego), miejscu ukończenia pracy, nazwisku przepisyującego, czasem też zamawiającego księgę. Kopistami byli zazwyczaj mułlowie, muezini i znachorzy, a także „ludzie starsi, traktujący swą pracę jako jeden z pobożnych uczynków” (Borawski, Dubiński 1986: 250). Do głównych miejsc kopiowania tatarskiej literatury religijnej należały Mińsk, Lachowicze, Śmiłowicze, Słonim, Nowogródek.

Zapiski uzupełniające w rękopisie stanowią modlitwy, intencje modlitewne bądź instrukcje modlitewne. Jako przykład można podać dopisek po surze CXIV: „potim pej zedake” (s. 485b) i podanie jej formuły w języku arabskim (całość zapisano *in continuo* alfabetem arabskim). Ponadto można przytoczyć fragment glosy, umieszczonej na lewym wewnętrznym marginesie sury pierwszej (s. 6a), a stanowiącej modlitewne zalecenie: „amīne po ostatnim werśū tego rozżalū potrzeba mūwic amīne amen” (zapisane alfabetem arabskim). Takim uzupełnieniem jest również spontaniczna modlitwa kopisty tzw. *du'ā' ḥatmi al-Qurāni*, umieszczona na jednej z ostatnich kart zabytku (s. 478b – 479a-b). W jej skład wchodzi m.in. modlitwa oparta na literach arabskiego alfabetu – każdej literze przypisana jest krótka charakterystyka (cechy przynależne Bogu, ludziom, dziękczynienie etc.). Z kolei na s. 480a – 480b występuje spis treści z zestawionymi w tabeli nazwami sur i numeracją stron.

Z dopisków kronikarsko-rodzinych można przytoczyć zawartość treściową kolofonów, np. na s. 1 umieszczono dedykację z 1806 r. podpisaną Jozefowicz; na stronach 2a – 2b i 3a oraz znajdują się wpisy w języku polskim łąciną – są to zapiski rodzinne, stanowiące swoiste *silva rerum*. Zapiski tego typu są obecne również na s. 481a i b.

Glosy zewnętrztekstowe mogły powstać równocześnie z kopią lub później jako efekt pracy czytelników, w tym badaczy. Były sporządzane w językach arabskim, polskim, a także białoruskim czy rosyjskim, natomiast zapisywane alfabetem arabskim, łacinką bądź grażdanką. Najczęściej umieszczano je poza tekstem tłumaczenia.

Glosy wewnętrztekstowe służą natomiast konkretyzacji koranicznych treści. Pomagają je interpretować i objaśniać. Są często oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej (napisanej w językach arabskim lub tureckim), w tym na oryginalnych, islamskich tefsirach. Ich sporządzanie wymagało zatem szerokich kompetencji językowych i merytorycznych. Jako przykład można podać glosy marginesowe zapisane alfabetem arabskim: „ponewaš ōh kazac na ōjca na matke kezac xeram pretō rōzmišlaj ō inšix grexax im činōncix” i „ōddawajce naležnōšc cō kōmū naleži sinu gōspōdarstwo zewce pōsag malim zatkōm pōžiwene ōžeže imamōm svojim ūbōgim pōdrūžnim ž žēke'eť i sedeki neskōmpūjuči bō skōnpe lūže brace šetanske jest” (sura XVI, s. 230b, w. 4-5 – lewy margines); „pōžitki bōže nam z 'ōwocow winō slōdke ne skwašnale ne žadane a zas prekwasne oceť i ūsūšōne jagodi ržkxsn ale kwašne winō xeram” (sura XVI, s. 222b, w. 3 – lewy margines); „peršij ajať bil pōtrebnij peršim lūžōm a drūgij teražnejšim” (sura XVI, s. 226a, w. 3 – prawy margines); „mūwonc že rajū ne maš pekla ne maš” (sura XVI, s. 234a, w. 7 – prawy margines), ale też przytoczyć zapisane łacinką glosy, które informują, o czym jest dany fragment tefsiru – por. „oiedzieniu charamnym” (sura V, s. 93b, w. 3 – lewy margines); „oczystosci myc ciała” (sura V, s. 94a, w. 7 – prawy margines); „na złodzieia keranie” (sura V, s. 98b, w. 4 – lewy margines) albo objaśniają tekst słowiańskiego przekładu, zapisanego alfabetem arabskim, transliterując go, np.: „Jako žydzi wrucilismy zazdrosc miedzi nich niepriacielstwo y niemilosc až do dnia sądnego” (sura V, s. 95b, w. 6 – lewy margines); „Rekl kabil do habila piewnie cie zabiie” (sura V, s. 97a, w. 7 – prawy margines); „a powažne y Garde na niewiernicy” (sura V, s. 101b, w. 1 – lewy margines); „nietrymaycie prysięg waszych zalechko” (sura XVI, s. 225b, w. 2 – lewy margines) czy „y nie kupuycie prysięgi Božež za swieckie towary” (sura XVI, s. 225b, w. 4 – lewy margines).

Ten rodzaj glos jest niezwykle ciekawy dla filologów, czy też historyków, albowiem łacinką zapisano transliterację słowiańskojęzycznej warstwy tefsiru. Czyżby czytelnik (a może kolejny kopista – Jbrahim Januszowski?) znał nie tylko język arabski, ale potrafił również identyfikować tłumaczenie Koranu na polszczyznę północnokresową, zapisane odpowiednio przystosowanym do systemu fonologicznego języków słowiańskich alfabetem arabskim? Zapisane łacinką glosy objaśniają też tekst koraniczny. Jako egzemplifikację można podać heterogeniczny przykład:

„munkir jest (zapisano alfabetem arabskim) negujący prawdę (zapisano łacinką)” (sura XVI, s. 219a, w. 1 – prawy margines).

Mogą je stanowić zarówno uwarunkowane semantycznie i stylistycznie szeregi synonimiczne (ich tworzenie to cecha staropolskich przekładów psalterzowych, a także później powstałych translacji Pisma św. na język polski, a zarazem kontynuacja tradycji glosowania i przekładania tekstów, wywodzącej się ze starożytnej Grecji – por. gr. *metálēpsis* ‘tłumaczenie słowa na synonimiczne wyrażenie’), jak też wprowadzane zamiast nich definicje wyrazów i rozbudowane uwagi interpretacyjne, oparte na znanej w określonym kręgu kulturowym literaturze komentarzowej. Podawanie definicji miało na celu zawężenie znaczenia wyrazów, czyli odczytywanie ich w kontekście danego tekstu oraz w kontekście kulturowym, poznawczym czy społecznym. M. Leńczuk (2015:83) wyróżnia wśród nich: wyrażenia równościowe, definicje etymologizujące oraz kontrastywne. Zarówno synonimy, jak też definicje wyrazów (zwłaszcza koranicznych terminów) były wprowadzane bez zapowiedzi lub za pomocą metatekstowych sygnałów *albo/abo* czy też *to jest, znači še* (*to znaczy*).

Tak rozumiane glosy należą do immanentnych cech przekładu swobodnego. Jako jedne z jego wyznaczników zostały omówione przez Joannę Kulwicką-Kamińską w pracy „Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej” (2013).

W analizowanym rękopisie można wskazać m.in.:

- wprowadzanie kilku polskich odpowiedników dla jednego wyrazu arabskiego, poprzedzone wykładnikami formalnymi, np. *albo/abo* – por. „učinil na nej małženstvo albo zlōncene paronj pō dvojgō” (sura XIII, s. 203a) lub bez zapowiedzi, np. „na zwađi nepržijažni” (sura V, s. 93b, w. 1); „obrazew i balwanow” (sura V, s. 93b, w. 4); „posel prorok naš” (sura V, s. 96b, w. 2); „ōlbrimi welke duže” (sura V, s. 96b, w. 8) i inne;
- wprowadzanie objaśnień niektórych imion własnych oraz nominacji obcego pochodzenia, sygnalizując i konkretyzując tym samym ich desygnację, a także stosowanie omówień jako jednego ze sposobów oddawania obcych terminów, np. ar. *ka’aba* ‘świątynia, sanktuarium w Mekce’ – „dom boži kehbe” (sura V, s. 93a, w. 6); ar. *ħaram* ‘zabroniony, zakazany, niedozwolony; święty; przeklęty’ (podstawowe pojęcie prawa muzułmańskiego regulujące stosunek wiernego do świata zewnętrznego) – „ħeram jest zakaz ċili gržex” (sura V, s. 93b, w. 1 – lewy margines);
- uzupełnianie przekładów różnymi dopowiedzeniami i szczegółami ułatwiającymi zrozumienie sensu, np. „wspomnij **i mxmmd**” (sura

- V, s. 96b, w. 4); „mow **ja mxmmd**” (sura CXII, s. 485a, w. 7); „bog jedet **jest ni ma kolegi ani pomocnika bog moj ne pije ni je ne spi wekoisti**” (sura CXII, s. 485a, w. 7);
- wprowadzanie do tekstu przekładowego licznych objaśnień, sygnalizowanych metajęzykowym omówieniem *to jest, znači še (to znaczy)*, np. „inżjil to jest awaniljon” (sura V, s. 107b, w. 3); „tō jest murad mekke” (sura XVI, s. 227a, w. 2 – prawy margines); salix tō jest dōbrij prōrōk ktūrjij ni w čim ne narūšil pana būga” (sura XVI, s. 228a, w. 1 – prawy margines);
  - personalizacja przekazu – konkretyzacja odbiorcy i inwokacyjność, np. muzułmańskie wyznanie wiary wyrażone jako „ne maš inšengō būga tilkō jā” (sura XVI, s. 217b, w. 4).

W rękopisie są również obecne glosy korygujące, których zadaniem jest poprawianie błędów poprzedników czy też uzupełnianie luk etc. Dotyczą zarówno warstwy językowej arabskiej, jak i słowiańskiej. W tekście tefsiru z Olity dokonano licznych korekt, poprawiając brunatny atrament na czarny w warstwie oryginalnej i tłumaczonej. Zmieniono znaki wokalizacyjne, czy też poprawiono lub dopisano wyrazy, np. „pōtōpi was za newerenstwo waše **pōtim**” (sura XVI, s. 234 b, w. 5); „čistij xwalebnij būg ktūrjij prōwaził **drogon** (poprawiono) slūge swegō nōcōň iž meči’u **ke’abi** (dopisano) mekkejskēgō dō meči’u” (sura XVI, s. 228b, w. 3). Niestety, poprawiana warstwa arabska i słowiańska tefsiru nie są wolne od błędów, np. (według ustaleń M. Lewickiej) pierwszy kopista w sposób konsekwentny stosuje zapis długiej samogłoski *ī* w wygłosie przy pomocy litery alif maqšūra (w miejscu *yā’*) i choć taki sposób notacji jest charakterystyczny dla tekstu koranicznego, drugi kopista dokonuje jego poprawy, zastępując alif maqšūra literą *yā’*; pierwszy kopista stosuje przeniesienie wyrazu do kolejnego wersu, które nie ma zastosowania w języku arabskim (interferencja z łacinki) i szereg innych.

Zabytek charakteryzują również metaglosy, np. na prawym zewnętrznym marginesie tekstu 1. sury są obecne komentarze w języku arabskim i ich objaśnienia w języku polskim, np. „znači šwajt jeden drūgi raz znači wšistkix šwajtew i okrengew w bożej moci zōstajoncix” (sura I, s. 6a, w. 2-5) czy „znači prorokaw i poslancow boga i tix mušulman co z bojaznoň božo i čistim sūmnenem w mušulmansskej wjerže žice swoje prowažonj” (sura I, s. 6a, w. 20-23) i kolejne.

Dopiski wewnątrztekstowe mogły powstać równocześnie z kopią, ale część z nich może wiernie odzwierciedlać wcześniejszą kopię, stanowiącą podstawę przepisywania, a nawet może być właściwa oryginałowi i wyrażać rozterki translacyjne anonimowego tłumacza. Ich identyfikację utrudnia częstokroć ingerencja kopisty, np. w kopii tefsiru z 1686 r.

występuje glosa marginesowa „jezżic wuzic’ūrāz’i pūžitki nāpitki ž-mleķe” (sura XXXVI, s. 367a – transliteracja M. Tarełka), która w odpisie z Olity jest już włączona do tekstu głównego (sura XXXVI, s. 353b).

Glosy świadczą zatem o wielowarstwowości tatarskich rękopisów. Stanowią one zarówno tłumaczenie arabskiej i/lub tureckiej podstawy tekstu, jak też arabskich komentarzy do tekstu głównego. Same są również komentarzem (o charakterze egzegetycznym) do Koranu lub do innych glos. Tatarscy translatorzy bądź kopiści zamieszczali je na marginesie lub w tekście głównym. Są zapisywane alfabetem arabskim, jak również łacinką bądź cyrylicą. Objaśnianie mogło być przy tym kompilacją różnych źródeł, sięganiem do literatury komentarzowej, do przekładów Koranu w języku tureckim czy też do Sunny.

W zależności od przyjętego kryterium można je różnie klasyfikować. Ich obecność i charakter są często związane z warsztatem tłumacza, ze stosowaniem określonej techniki translatorskiej.

Glosy są z reguły zróżnicowane pod względem objętości, znaczenia, stylistyki, gramatyki, co może świadczyć o tym, że powstawały w różnym czasie przy udziale kilku tłumaczy/kopistów.

Joanna Kulwicka-Kamińska

Bibliografia:

- Borawski P., Dubiński A., 1986, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa.
- Kulwicka-Kamińska J., 2013, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń.
- Leńczuk M., *Polskie glosy w XV-wiecznych łacińskich rękopisach jako problem historycznojęzykowy* [w:] *Staropolskie spotkania językoznawcze. Jak badać teksty staropolskie?*, red. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Stramczewska, Poznań 2015, s. 79-101.
- Łapicz Cz., 2008, *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego* [w:] *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius, s. 69–80.